

УДК (477.82) „1921–1929”

О. Г. Соловей

**ПОЛІТИЧНА МІГРАЦІЯ НА ВОЛИНІ У 20-ТІ РОКИ ХХ СТ.: ПРИЧИНИ, ОСОБЛИВОСТІ,
НАСЛІДКИ**

Стаття присвячена політичній міграції на територію Східної і Західної Волині в складний період бездержавності 1921–1939 рр., під час поділу її радянсько-польським кордоном.

Ключові слова: *Волинь, міграція, міжвоєнний період, радянсько-польський кордон, політичні режими.*

Статья посвящена политической миграции на территорию Восточной и Западной Волыни в сложный период безгосударственности 1921–1939 гг., во время разделения её советско-польской границей.

Ключевые слова: *Волынь, миграция, междувоенный период, советско-польская граница, политические режимы.*

The article deals with the migration of population to the territory of Eastern and Western Volyn during its division by borderline in 1921–1939.

Key words: *Volyn, migration, a period during the wars, Soviet- Polish borderline, political regimes.*

Постановка проблеми. Волинь є одним із тих регіонів України, де в міжвоєнні роки, після поразки національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., закладалися ідеологічні й духовні підвалини майбутньої держави. Ця споконвічна українська земля, протягом двох десятиліть розділена державним кордоном на радянську й польську частини у міжвоєнні роки була зоною гуртування національних сил, особливо західна її половина.

Важливим чинником політичного життя краю в умовах перебування його під владою чужоземних режимів було прагнення об'єднати українські землі в єдиній соборній національній державі. Одним із консолідуючих елементів, що був своєрідною з'єднуючою ланкою між обома частинами Волині, судилося стати українським іммігрантам. Адже Волинь, що в недавньому минулому становила єдину адміністративно-територіальну одиницю в межах Російської імперії, а тепер була поділена на радянську й польську частини, перетворилася в один із регіонів інтенсивних міграційних процесів міжвоєнних десятиліть.

Більшість із емігрантів були активними учасниками національно-визвольної боротьби і після втрати державності змушені були шукати порятунку в інших країнах. Опинившись на Західній Волині, уродженці Наддніпрянської України з новими силами взялися готувати ґрунт для боротьби за майбутню державу у відносно інертному в плані політичної активності Середовищі західних волинян. Наслідком їхньої діяльності стало пробудження національної свідомості населення цієї частини Волині та втягування його у вир активного політичного життя на захист своїх національних інтересів.

Міграція українців на Волині у міжвоєнний період як явище суспільного життя є багатоаспектним і складним процесом. Зміна постійного місця проживання та в'їзд населення на етнічні українські землі, що знаходилися в складі Другої Річчі Посполитої та Української Соціалістичної Радянської Республіки була викликана певними політичними чинниками як міжвоєнного

періоду, так і періоду, що передував розподілу українських земель між цими державами.

Аналіз актуальних досліджень. Спеціальних робіт, присвячених проблемам переміщення українського населення на Волині, в межах своєї етнічної території розділеної радянсько-польським кордоном, поки що немає. Окремі аспекти цієї проблеми піднімалися у працях І.К. Васюти, М.П. Гетьманчука, Л.О. Зашкільняка та М. Г. Крикуна, О. Колянчука, В. П. Трощинського, які висвітлювали політичне, економічне й духовне життя регіону, тобто ті чинники, які справляли значний вплив на міграційні рухи на Волині у міжвоєнні роки [2].

Заслужують уваги наукові видання „Роде наш красний... Волинь у долях краян і людських документах”, дослідження М. М. Кучерепи, А. Семенюка у яких зроблено аналіз політичної ситуації у міжвоєнній Польщі, показано діяльність українських політичних сил та їх лідерів, багато з яких були іммігрантами-наддніпрянцями [17].

Польсько-українські взаємини в міжвоєнні роки, діяльність українських політичних партій, політика польських властей щодо української громадськості неодноразово розглядалися українськими і польськими вченими на міжнародних наукових зустрічах [20].

Мета статті полягає в тому, щоб на прикладі одного з важливих історичних регіонів України показати політичну міграцію населення через кордон, що розділяв його на дві частини, та вплив переміщених осіб на суспільно-політичну ситуацію в краї.

Виклад основного матеріалу. Для того, щоб чітко виявити і проаналізувати причини міграційних рухів українського населення на Волині, слід детально розглянути ту міжнародну, соціально-економічну та політичну ситуацію, яка склалася в Україні в останні роки Першої світової війни та в повоєнне десятиліття і яка, власне, спричинила міграцію українського населення на волинських землях, поділених радянсько-польським кордоном.

Події Першої світової війни, революції та громадянської війни привели до того, що Во-

линь стає ареною активних міграційних рухів. Воєнні дії на Україні, викликані як внутрішньо-політичними, так і зовнішньополітичними причинами, перетворюють Волинь на арену проведення масштабних воєнних операцій, а події доби національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. призвели до появи на Волині масової політичної імміграції.

У квітні 1920 року на підтвердження угоди від 29 травня 1919 року між С. Петлюрою та Ю. Пілсудським був підписаний договір, згідно з яким встановлювався кордон по лінії від ріки Дністер повз ріку Збруч, потім по колишньому кордону між Австро-Угорщиною та Росією до Вижгрудки. Звідси на північ по Кременецьких пагорбах, потім по лінії, яка проходила на схід від Здолбунова повз східну адміністративну межу колишньої Мінської губернії до перетину її з рікою Прип'ять, і далі по Прип'яті до її гирла [1, с. 46]. Волинські землі знову опинилися у вирі подій, пов'язаних як із внутрішньою боротьбою на Україні, так і з впливом зовнішньополітичних факторів. Усі ці процеси не проходили безслідно для населення краю. Бойові дії цілих армій, спроба встановлення нових кордонів, які проходили через Волинь, породжували нові й нові міграційні потоки.

За літо 1920 року польська армія захопила Західну Україну і Західну Білорусію. Черговий раз на Волині розгортаються воєнні дії. Знесилені супротивники, Польща і радянська Росія, змушені були розпочати мирні переговори, які з перервами тривали у Ризі від початку вересня 1920 р. до березня 1921 р. Після підписання 18 жовтня 1920 р. польсько-радянського перемир'я армія УНР – 23 тис. бійців – сама продовжувала боротьбу проти більшовицьких військ до 21 листопада 1920 р., поки під натиском переважаючих сил мусила перейти Збруч на територію Польської держави, де була інтернована. Це був один із наймасовіших міграційних потоків, що з політичних мотивів опинився в імміграції [19, с. 64].

Волинь стає плацдармом протистояння між залишками національних сил, які хоч потерпіли поразку, але не склали зброї, і органами радянської влади. До моменту укладення мирного договору і визнання нових кордонів між Польщею, РСФРР та УСРР прикордонна смуга ставала активним середовищем маятникової міграції. Збройна боротьба проти радянської влади на Україні не припинялась. Український повстанський рух з жовтня 1920 р. нараховував більше 40 тис. чоловік і завдавав відчутної шкоди більшовицькому режимові. Але посушливий 1921 р., а згодом голод підірвали супротив українського народу.

18 березня 1921 р. у Ризі між Польщею з одного боку і РСФРР та УСРР з другого був підписаний мирний договір, згідно з яким сторони зобов'язувались припинити будь-які військові дії, було анульовано варшавський договір між Польщею та урядом УНР від 22 квітня 1920 р., встановлено новий кордон, за яким західноукраїнські і західнобілоруські землі відійшли до відновленої П Речі Посполитої. Лінія польсько-радянського кордону проходила через Волинь. Цим фактично узаконювалось подальше розчленування українських земель. Територія включених до Польщі західноукраїнських земель становила 132 000 кв. км. [10, с. 555], в тому числі на 35,8 тис. кв. км. була територія Західної Волині [9, с. 165].

Західна і Східна частини Волині в міжвоєнний період виступають як регіони різних держав. Політичні режими на Волині по обидва боки кордону проводили економічну, національну і релігійну політику так, що це суперечило інтересам місцевого населення. Така ситуація мала безпосередній вплив на різні сторони життя народу, в тому числі на міграційні процеси, імміграцію та еміграцію. Це спонукало частину волинян шукати кращого життя, інколи й рятувати своє життя від свавілля влади по інший бік кордону. Таким чином, вони ставали іммігрантами на своїх етнічних українських, волинських землях.

Особливістю перших післявоєнних років стало те, що основна маса іммігрантів перейшла кордон з політичних мотивів. З'являється масова політична імміграція, особливо на Західній Волині. Поява політичної імміграції вплинула і на становище корінного населення, їхнє громадське, духовне життя та на політику властей на окупованих землях [13, с. 17].

Після громадянської війни територію України, на якій утверджувалась радянська влада, залишили десятки тисяч людей, більшість із них були ті, хто боровся зі зброєю в руках проти радянської влади. Строката маса цих іммігрантів, серед яких переважали прихильники Центральної Ради, Директорії та гетьманату, осідала за кордоном. В умовах громадянської війни облік тих, хто залишив країну і опинився за кордоном, не вівся. Вже пізніше окружні (згодом воєvodські) команди державної поліції, створені на основі Указу МВС Польщі, зокрема їх слідчі відділи, вели суворий контроль за міграційними процесами.

Чимало залишило батьківщину з політичних причин. Більшість з них несли в еміграцію дух непримиренності до тих, хто не поділяв їхніх політичних настроїв і поглядів. Нереалізована

ідея самостійної України надавала їхнім політичним виступам особливої гостроти [12, с. 19].

Щодо української людності, то слід зауважити, що, по-перше, західні українці опинились у складі Другої Речі Посполитої всупереч своїй волі внаслідок військових дій, а тому в їхніх очах польська держава поставала як окупант – завойовник, а по-друге, неприязне, а то й вороже ставлення українців підкріплювалось дискримінаційною державною національною політикою Польщі.

Таким чином, поділ Волині між двома державами спричинив міграцію населення регіону. Ці процеси зумовили причини, що вплинули на імміграцію в зустрічних напрямках.

По-перше, розпад імперій, утворення незалежних держав та зв'язані з цим процеси: революція, громадянська війна, економічна та політична кризи. Ці фактори обумовлювали масові потоки біженців.

По-друге, це фактори, зв'язані з рухом до лібералізації в новоутвореній Польській державі і політикою „коренізації” у 20-х роках в радянській Україні.

Поряд з цими факторами набирали силу і економічні чинники, зокрема політика непу в СРСР і одночасно колонізація Західної України осадниками, що спрямовувало потоки емігрантів через кордон до радянської України. Хоча незабаром, в 30-ті роки, в період колективізації в СРСР та голодомору в Україні, була спроба зворотного процесу, але вже в той час кордони охоронялися надзвичайно пильно, особливо з радянської сторони.

Що стосується подій початку 20-х років на Волині, то характерною ознакою щодо української політики була спроба опанування національним рухом як польськими, так і радянськими органами влади. Зі сторони органів радянської влади типовим було вербування, створення та утримання диверсійних груп, що діяли у прикордонних районах Волинського воєводства, таких, як Українська національна повстанська організація (УНПО). Користуючись важким післявоєнним економічним та соціальним становищем українців та білорусів, радянський уряд вирішив проводити роботу з експорту революції в Польщу з метою приєднання Західної України до СРСР, мотивуючи це „побажанням трудового народу”.

Ці акції спрямовувалися у двох напрямках: 1) диверсійний; 2) агітаційно-підбивний. У прикордонних районах СРСР створювалися диверсійно-шпигунські школи. Вони були створені в Мінську, Смоленську, Олевську, Козятині, Коростені та інших містах прикордонної смуги

СРСР. До цих шкіл посилались особи, які скомпрометували себе перед польською владою і були змушені співпрацювати з ДПУ, а також дезертири польської прикордонної служби. Широко у диверсійних роботах використовувалися кримінальні злочинці [18, с. 28].

За даними донесень відділу безпеки Волинського воєводського управління м. Луцька, протягом 1921–1923 рр. було заарештовано чималу кількість агентів радянських спецслужб, котрі перейшли польсько-радянський кордон [6, арк. 29]. Міністерство внутрішніх справ Польщі з цього приводу видає розпорядження про правила в'їзду іммігрантів та репатріантів з радянської Росії та ряд інструкцій прикордонним постерункам поліції щодо затримання дезертирів іноземних армій та перебіжчиків [8, арк. 33]. Отже, після підписання Ризької угоди новоутворена польська і радянська держави не мали достатньо сил щоб контролювати кордон, тому перейти його на територію сусідньої держави можна було без перешкод. Контроль за іммігрантами, які з'являлися по ту чи іншу сторону кордону, теж чітко не вівся, тому зведені статистичні дані про іммігрантів цього періоду відсутні. Інформація про перебіжчиків надходила з Острозького, Ровенського та інших староств, де повідомлялося, що крім тих, хто несе товари на сторону Польщі, багато є дезертирів з радянської армії [3, арк. 24; 25]. Про дезертирство радянських солдат і перехід кордону повідомлялося і в пресі. Газета „Наш голос“ писала про те, що з'явилося багато втікачів – червоноармійців, обідраних і без зброї, які заявили, що тікають від повстанських загонів, які воюють проти радянської влади в районі Проксурова та Старокостянтинова [15]. Ця ж газета у квітні 1921 р. повідомляла, що біля 8 000 червоноармійців утекли за Збруч, рятуючись від повстанського переслідування, де їх поляки обеззброїли і відправили до обозів інтернованих [14]. Чимала кількість чоловіків іммігрувала на західноволинські землі через оголошену мобілізацію в радянську армію [4, арк. 44].

Міністерство внутрішніх справ Польщі з цього приводу видає розпорядження про правила в'їзду іммігрантів та репатріантів з радянської Росії та ряд інструкцій прикордонним постерункам поліції щодо затримання дезертирів іноземних армій та перебіжчиків [8, арк. 1–8; 16; 18; 24–32; 40–46]. У розпорядженні Міністерства внутрішніх справ Польщі від 08.06.1921 р. дається характеристика кордонів з радянською Росією та інструкції місцевим органам поліції щодо відносин з іммігрантами, які прибули з радянської Росії [4, арк. 1–6].

Частина населення нелегально переходила на Західну Волинь через релігійні утиски зі сторони радянських органів влади. В окремих випадках, коли справа стосувалася політичних або релігійних мотивів імміграції, Міністерство внутрішніх справ Польщі давало спеціальні розпорядження. Так, в спеціальному повідомленні Міністерства внутрішніх справ до староства в Острозі від 18 вересня 1922 р. дається розпорядження про надання права перебування в Польщі 8 учням, які нелегально прибули з радянської України через релігійні утиски і які б після повернення на Україну могли б зазнати репресій [4, арк. 15].

Якщо навіть піддати сумніву ту кількість солдат та цивільного населення, яка перейшла кордон на Західну Волинь і про яку пише преса, то все ж співставивши офіційні донесення староств, поліції та прикордонних частин, можна зробити висновок, що в першій половині 20-х років приплив іммігрантів з радянської Волині на Західну був типовим і масовим явищем.

Такий рух населення через кордон викликав занепокоєння польських властей. Тим більше, що багато перебіжчиків залишалися як іммігранти на Західній Волині. Серед них було чимало агентів радянських спецслужб. Корпус охорони прикордоння та старости повітів повідомляли про розвідувальну діяльність на користь СРСР членів „Закордоту” [5, арк. 1–4].

Таким чином, Волинь на початку 20-х років стала ареною активної маятникової міграції, викликаній спробами різних політичних сил з різних сторін кордону вплинути на ситуацію не лише в регіоні, а й власне у державах, які поділили ці території.

На територію Східної Волині на початку двадцятих років було спрямовано два міграційних потоки. Один зі сторони радянської Росії, хоча він був незначним внаслідок того, що Волинь залишалася порівняно з іншими територіями радянської України відсталим аграрним регіоном з багнистими, покритими лісами ґрунтами. Однак голод 1921 р. на території Поволжя та Південної Росії виштовхував мільйони голодного люду шукати порятунку на українських землях, ...” а більшовицька влада не має сили допомогти тим голодним масам і тим оборонити Україну від такої руйнівної навали, що мала собі прецедент хіба лиш за часів гуннів” [22, арк. 229] — зазначалося у меморіалі Українського національного союзу.

Другий міграційний потік був зі сторони Польщі. Це визнавали і польські політики. Польський посол Ф. Пулавський в інтерв'ю кореспонденту газети „Таймс” від 25 листопада 1921 р. підкреслив, що Польща намагається ви-

конувати статті Ризької угоди, а те, що має місце перехід озброєних українських груп з території Польщі в Україну, то польська сторона не в змозі цьому запобігти, в більшості випадків це намагання емігрантів помститися за знищені домівки та розстріл рідних радянською владою [11, с. 59].

Отже, після підписання Ризької угоди кордони між Польщею та УСРР до середини 20-х років охоронялися так, що можна було без перешкод проникнути на територію сусідньої держави. Контроль за іммігрантами, які з'являлися по ту чи іншу сторону кордону, теж чітко не вівся, тому зведені статистичні дані про іммігрантів цього періоду відсутні.

Наступна проблема, яка вплинула на масове переміщення іммігрантів на території сусідніх держав, — офіційна політика радянської України та Польської Республіки. Це було викликано обміном біженцями та військовополоненими, що під час війни, революції, локальних конфліктів опинилися на чужій території. Польська сторона під час переговорів у Ризі постійно ставила це питання й пропонувала шляхи його вирішення, в результаті чого ще до підписання мирного договору 24 лютого 1921 р. була укладена угода про репатріацію між РСФРР, УСРР з одного боку і Польщею — з другого. Передбачалася швидка репатріація заручників, полонених, військовополонених, біженців та емігрантів на добровільних засадах згідно з заявою людини, яка бажає повернутися.

Для проведення цієї роботи була створена Змішана комісія, в яку входили Польська делегація і Російсько-Українська (РУД). Перша працювала у Москві, друга — у Варшаві [11, с. 62].

На території Польщі знаходилося багато біженців з України, серед яких була майже ціла армія УНР, інтернована у 1920 р. Самі іммігранти визнавали, що Україна досі стогне під навалою московських окупантів, а кращі її військові та інтелігентські сили туляться й досі на еміграції [21, арк. 4]. За польськими джерелами, після переходу армії УНР на польську територію, де й була вона інтернована в таборах, українська еміграція в цілому нараховувала 40 тис. осіб, серед яких було 65 депутатів, 14 міністрів, 1 680 чиновників, 3 530 офіцерів і близько 11 500 солдат [11, с. 62].

Для полегшення проведення репатріації саме цієї частини української еміграції уряд УСРР прийняв дві постанови про амністію.

Члени російсько-української делегації з репатріації постійно відвідували табори інтернованих, розповідали про життя в УСРР, агітували за повернення.

Репатріація українців проходила дуже важко. Причиною цього було, по-перше, суворе ставлення командування армії УНР до тих, хто бажав повернутися до УСРР, засудження їх як зрадників. По-друге, політика радянських властей, яка часто виливалася в репресії проти репатріантів, що повірили агітації. Так було розстріляно частину репатріантів неподалік від кордону, каральні акції спрямовувалися проти близьких і родичів, які залишилися на радянській території.

За даними Російсько-української делегації з репатріації, до лютого 1923 р. в Україну через Шепетівку повернулося 3 000 військових, у тому числі 25 відсотків офіцерів [11, с. 63]. Значна частина їх осіла на Волині.

Репатріація населення із СРСР у Польщу завершилася у 1924 р. До цього часу до Польщі повернулося 1 100 000 громадян, серед них 15 – 25 % поляків, близько 65 % українців та білорусів, переважно селян [11, с. 64]. Враховуючи земельну тісноту та високу ціну на землю в Польщі, чимала кількість цих іммігрантів опинилася на „кресах всходніх”. Інша частина згодом поповнила еміграцію Західних країн Європи та Америки.

На інтенсивність міграції у двадцяті роки мала вплив внутрішня політика, економічні реформи та експерименти, які проводилися політичними режимами: радянським та польським.

Більшовицька політика „воєнного комунізму” поставила правлячий режим перед перспективою нової громадянської війни, цього разу з селянством. Тому на X з’їзді РКП(б) (березень 1921 р.) було розпочато кардинальні зміни в економічній політиці, які увійшли в історію як нова економічна політика.

Незважаючи на те, що запровадження непу збіглося в часі з голодом 1921–1923 рр. в Росії і південних губерніях України, а також з іншими труднощами, викликаними розрухою попередніх років, все ж нова економічна політика мала успіх. Неп дав змогу здійснити те, чого раніше не вдалося досягти силою зброї – ліквідувати повстанський рух. Селяни змирилися з новою владою і почали відвертатися від повстанців [23, с. 46].

Занепокоєння польських властей викликала діяльність національно-свідомих українців, котрі були зв’язані з урядом УНР і які іммігрували на Західну Волинь. У квітні 1922 р. в Луцьку поліція провела арешти тих, хто служив в армії Петлюри. Як повідомляється в газеті „Наш голос”, списки таких іммігрантів були готові давно, а розпорядження про їх арешт прийшло з Варшави 9 квітня телеграфом [16].

Таким чином, у середині двадцятих років політика радянського та польських урядів на Волині мала безпосередній вплив і на імміграційні процеси. Саме в цей період спостерігається поява імміграції із Західної Волині на Східну. Характерною ознакою її було те, що на відміну від повоєнних років, де основна маса іммігрувала з політичних причин, тепер в більшості на радянську Волинь іммігрували з економічних. Структура народонаселення Волинського воєводства значно змінилася. Збільшувалась кількість поляків на колонізованих землях.

Отже, проаналізувавши соціально-політичну ситуацію, що склалася у Волинському воєводстві, політику властей щодо корінного населення на Волині, стають зрозумілими мотиви, які спонукали частину волинян шукати шляхів переходу лінії кордону в сторону радянської України. Необхідно відзначити, що інтелектуальна, культурна, духовна еліта залишилася на землях, окупованих Польщею. В пошуках кращого життя на радянську сторону йшов в основному обездолений, доведений до відчаю умовами існування трудовий люд. На підставі архівних матеріалів можна стверджувати, що почастишали факти порушення кордону перебіжчиками з польської території на українську (радянську) у 1926 – 1929 роках [7, арк. 15; 17; 19; 21; 25; 31–33; 44].

Висновки. Таким чином, міжнародна ситуація, що склалася внаслідок закінчення Першої світової війни й революції в Росії та Україні, призвела до територіального і політичного розмежування європейських країн. Ця лінія розмежування і протистояння проходила по території Волині, яка в результаті нової розстановки сил була поділена не лише між двома державами, але й між двома суспільно-політичними системами, а саме: радянською, комуністичною (СРСР) та західною, ліберально-демократичною, яку в даному випадку представляла Польща і яка в міжвоєнні роки швидко трансформувалася в авторитарний режим з елементами тоталітаризму. Зовнішньополітичне протистояння, поразка національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 років, внутрішня політика радянського та польського режимів, які розпочали економічні та політичні реформи, що за своєю суттю були антиукраїнські і не відповідали інтересам корінного населення Волині – все це породжувало небачену напругу у суспільстві і спричиняло міграційні процеси. В залежності від того, якого характеру набирали реформи в радянській та польській державах, такою й була динаміка

міграції із Східної Волині на Західну та у зворотному напрямку.

Отже, міжнародна розстановка сил у міжвоєнний період у поєднанні з непростими соціально-економічними і політичними реформами у державах, які поділили Волинь, були головними факторами, що впливали на міграцію українського населення в регіоні.

Доля української імміграції на Волині у 20-х рр. ХХ ст. була переповнена трагізмом ситуації, в якій опинилося населення краю. Відчуваючи постійні утиски та переслідування, іммігранти продовжували боротьбу, особливо на території Західної Волині, де політичний режим у порівнянні з СРСР був більш ліберальним. Вони вносили новий струмінь у громадсько-політичне життя краю, сприяли інтеграції Західної Волині в загальне русло національно-визвольної боротьби, протистояли насильницькій асиміляції з боку польських властей.

Перспективи подальших досліджень. Дослідження сприятиме уточненню концепції історії Волині та України в цілому в період між двома світовими війнами, особливо в галузі політичної історії, а також активізації студій, спрямованих на вивчення міграційних процесів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боечко В. Кордони України: Історична ретроспектива та сучасний стан / В. Боечко, О. Ганжа., Б. Захарчук. – К.: Основи, 1994. – 168 с.
2. Васюта І. К. Політична історія Західної України (1918–1939). – Львів: Каменяр, 2006. – 335 с.; Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.). – Львів: Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 431 с.; Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів: Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – 752 с.; Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939). / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; НТШ. – Львів, 2002. – 276 с.; Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К.: Інтел, 1994. – 260 с.
3. ДАВО, ф. 46, оп. 9-А, спр. 44. Звіти повітових староств про охорону польсько-радянського кордону.
4. ДАВО, ф. 46, оп. 9-А, спр. 1106. Листування із староствами про виселення осіб, що проживають у прикордонній смузі, про розшук осіб.
5. ДАВО, ф. 46, оп. 9-А, спр. 45. Листування з корпусом № 11, повітовими староствами, про розвідувальну діяльність членів „Закордоту” на користь СРСР.
6. Державний архів Волинської області (ДАВО), ф. 46, оп. 9-А, спр. 9. Інформація про осіб, що підозрюються в проведенні розвідувальної роботи на користь СРСР, в шпигунстві, затриманих за нелегальний перехід кордону.
7. Державний архів Житомирської області (ДАЖО), ф. Р- 363, оп. 1, спр. 1290. Листування з райвиконкомами, райміліціями про прибулих в СРСР.
8. Державний архів Тернопільської області (ДАТО), ф. 2, оп. 2, спр. 6. Інструкції, розпорядження Міністерства внутрішніх справ про правила в'їзду емігрантів і репатріантів з Радянського Союзу в Польщу, про обов'язки прикордонних постерунків держполіції і затримання дезертирів іноземних армій.
9. Енциклопедія Українознавства. Загальна частина: У 3 т. / Під ред. В. Кубійовича, З. Кузелі. Репринтне відтворення видання 1949 р. – К.: Віпол, 1995. – Т. 1. – С. 165.
10. Енциклопедія Українознавства. Загальна частина: У 3 т. / Під ред. В. Кубійовича, З. Кузелі. Репринтне відтворення видання 1949 р. – К.: Віпол, 1995. – Т. 2. – С. 555.
11. Єременко Т. І. Політичні та дипломатичні відносини Радянської України з Польською Республікою (1921 – 1923 рр.) // УДЖ – 1998. – № 4. – С. 56–69.
12. Зарубіжні українці. Довідник. / Лазерник С., Лещенко Л., Макар Ю. – К.: Україна, 1991. – 252 с.
13. Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома війнами. – Прага, 1942. – 367 с.
14. Наш голос. – 1921. – 24 квітня.
15. Наш голос. – 1921. – 5 червня.
16. Наш голос. – 1922. – 16 квітня.
17. „Роде наш красний...”: Волинь у долях краян і людських документах: У 2 т. – Луцьк: Вид-во Волинського держуніверситету „Вежа”, 1996. – Т. 2. – 342 с.; Кучерепа М., Давидюк Р. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.) – Луцьк: Настир'я, 2001. – 420 с.; Семенюк А. На тему українсько-польських відносин критичні зауваження. – Міннеаполіс, Міннесота, США, 1996. – 167 с.
18. Савчук О. А., Данилюк Л. А. Волинь проти Волині: експорт революції зі Сходу на Захід у 20-ті рр. // Поділля і Волинь у контексті історії Українського

- національного відродження: Наук. зб. – Хмельницький, 1995. – С. 164–165.
19. Самійленко І. М. Перший етап державного центру УНР в екзилі. (1920–1948). // Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: Статті і матеріали. – Філадельфія; Київ; Вашингтон: Фондація ім. С. Петлюри; Веселка; Фондація Родини Феценко-Чопівських. – 1993. – С. 64–75.
 20. Україна – Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків „Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках”. Варшава, 12–24 травня 1997. – Варшава: Tysa, 1997. – Т. 1–2. – 82 с.
 21. ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 599. Рукопис статті Левицького М. П. „Возвращенці” про реемігрантів в час українізації.
 22. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), ф. 4465, оп. 1, спр. 229. Меморіал Українського національного союзу в справі визнання країнами Європи та надання УНР технічної та фінансової допомоги для боротьби з радянською владою.
 23. Яковлева Л. В. Діяльність постійної наради при РНК УСРР по боротьбі з бандитизмом у 1921 – 1923 рр. / Л. В. Яковлева // УІЖ. – 1991 – № 8. – С. 42–53.